

MAGYAR TÖRTÉNELMI
EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

Tanulmányok a nacionalizmus
kultúrtörténetéből

2.

NEMZET, FAJ, KULTÚRA A HOSSZÚ 19. SZÁZADBAN MAGYARORSZÁGON ÉS EURÓPÁBAN

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Történettudományi
Intézet

NEMZET, FAJ, KULTÚRA
A HOSSZÚ 19. SZÁZADBAN MAGYARORSZÁGON
ÉS EURÓPÁBAN

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigit:
PÁL FODOR

Studia ad historiam culturalem nationis fovendae 2.

Redactor a quo subseries:
PÉTER DÁVIDHÁZI ET GÁBOR GYÁNI

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2016

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 2.

NEMZET, FAJ, KULTÚRA
A HOSSZÚ 19. SZÁZADBAN MAGYARORSZÁGON
ÉS EURÓPÁBAN

Szerkesztők:

Hörcher Ferenc, Lajtai Mátyás és Mester Béla

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2016

A kötet az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok támogatásával
készült (K 108670 sz.)

© A szerzők, 2016

© MTA BTK, 2016

ISBN 978-963-416-032-8

ISSN 2416-1144

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

TARTALOM

Nacionalizmustörténet, filozófiatörténet, tudománytörténet (MESTER BÉLA)	7
NEMZET ÉS FILOZÓFIA	
MÉSZÁROS ANDRÁS: A nemzeti filozófia eszméje a magyar és a szlovák filozófiában a 19. században	15
OLAY CSABA: Implicit regionális és explicit nemzeti identitás	28
FÓRIZS GERGELY: A nemzet kategóriájának megjelenése a magyar esztétikai diskurzusban. Szentmiklóssy Alajos és Müller Godofréd példája	58
MESTER BÉLA: A 19. századi nemzet mint filozófiai program	71
NEMZET ÉS FAJ	
KONRÁD MIKLÓS: Zsidó nemzet, nép, felekezet, faj? Keresztény meghatározások és neológ önmeghatározások a reform- és dualizmus kori Magyarországon	93
KOVÁCS GÁBOR: Faj, nemzet, nemzetkarakter – természet versus történelem (Eszmetörténeti vázlat)	115
BRETTNER ZOLTÁN: Dr. Wilson. Woodrow Wilson fajról és progresszivismusról	129
NEMZET ÉS KULTÚRA	
HÖRCHER FERENC: Intézményalapítás és polgári kultúra. A Széchenyiek útja a főúri mecenatúrától a <i>Bildungsbürger</i> eszményéig	147
VÖLGYESI ORSOLYA: Erdély kérdése és a hazai nyilvánosság az 1830-as években	178
VELKEY FERENC: Nemzetértelmezések/hungarus-érvek a „Sprachkampf” két vitahelyzetében. Párhuzamok és eltérések Széchenyi és Szontagh kísérleteiben	192
DEMETER M. ATTILA: Politikai nemzet versus nemzetiség – 1848, 1861, 1868	238

ESETTANULMÁNYOK EURÓPAI KONTEXTUSBAN

BERKES TAMÁS: A szláv összetartozás eszméje az 1848 előtti cseh kultúrában	263
BÉKÉS VERA: A 'nyelvrokonság' terminus fogalomtörténeti fordulatai a 18. századi magyar nyelvtudomány történetében	284
GÁNGÓ GÁBOR: „A jóság diadalútja.” A leibnizi eszmény Pauler Ákos politikai metafizikájában	305
Abstracts	315
Szerzők	329

KONRÁD MIKLÓS

Zsidó nemzet, nép, felekezet, faj?

Keresztény meghatározások és neológ önmeghatározások a reform- és dualizmus kori Magyarországon

A 19. század első felében az ideológiai szempontból nagyrészt németországi hitsorsosaik nyomdokain haladó magyarországi zsidók egy része szintén nekigyürkőzött annak, hogy újradefiniálja önmagát, vallását és helyét a nem zsidó világban.¹ A magyarországi zsidók közül alighanem Chorin Áron aradi főrabbi, a közép-európai zsidó vallásreform úttörő alakja volt az első, aki 1842-ben, két évvel 78. életévében bekövetkezett halála előtt szlogenyszerű tömörséggel megfogalmazta a keresztény magyar társadalomba vallási különbözőségük fenntartása mellett integrálódni törekvő zsidók hitvallását: „A zsidók szétszóródásával megszűnt nemzetiségük. És így nincs izraelita nemzet, hanem a zsidóság csak egy egységes vallásos közösség, éppen úgy, mint az összes többi felekezet. Amint ekképpen a katolikus vagy a protestáns, [...] úgy a zsidó is magyar Magyarországon, német Németországban, francia Franciaországban.”²

A zsidók egyenjogúsításának és befogadásának ez a dogma képezte a fundamentumát, ezt vallotta a keresztény politikai és kulturális elit a numerus clausus bevezetéséig, a neológ zsidók legalábbis a vészkorszakig. A zsidók magyarosodását és társadalmi integrációját szorgalmazó rabbik és a felekezeti évkönyvek, folyóiratok, hetilapok rendszeres szerzői – nevezzük itt őket némileg pontatlanul, de az egyszerűség kedvéért együttesen neológ értelmiségnek – ezt hangoztatták szüntelenül. Az 1890-es évektől azonban ugyanezen szerzők a zsidóság vallásfelekezetre redukált definíciójának ismétlése mellett mind gyakrabban beszéltek és írtak zsidó népről, népfajról, fajról. A zsidóságot, bár továbbra is elsősorban vallásként, de emellett mind gyakrabban népként, illetve fajként határozták meg.

A zsidóság felekezetiségre korlátozott, illetve etnikai-faji definíciói közötti önellentmondás az európai zsidók modern kori története historiográfiájának régi, mondhatni örök dilemmája felvetéséhez vezet. Minek tudhatók be elsősorban az akkulturalódó zsidók hivatott-hívatlan szószólóinak a zsidóság mibenlétéről vallott nézetei, e nézetek változásai – már amennyire a kettő

1 A németországi zsidók befolyására lásd Silber, 1987. 107–157.

2 Gutachten, 1842. 31.

szétbogozható: a külső nyomásnak, a politikai elvárásoknak való megfelelés kényszerének, avagy inkább a zsidó közösség belső társadalmi és kulturális fejlődésének, a változó igények megválaszolása vágyának?³ Személy szerint inkább azokkal értek egyet, akik az elsődleges mozgatórugót inkább a külső nyomásban látják – már persze azon országok esetében, így Magyarország mellett különösen Németországban, ahol e külső nyomás erőteljesen megjelent. E külső hatás elsőbbségére, de legalábbis roppant jelentős súlyára nézve a leginkább egyértelmű bizonyíték maga a tény, hogy a zsidó emancipáció és integráció ideológiai alapvetése, a tézis, miszerint a zsidókat egyedül vallásuk különböztette meg keresztény honfitársaiktól, a zsidóság nyilvánvalóan hamis, torzítóan restriktív meghatározását képezte, egy olyan meghatározást, amelyben hangoztatói aligha hittek maradéktalanul.

Nem állítom, hogy a vallás és a népiség egységén alapuló premodern zsidó identitás vallási elemére redukcióját, a reformjudaizmus Magyarországon kialakult mérsékelt változatát kizárólag a külső elvárásokra adott válasz kényszere szülte. A zsidóság átértelmezésében az a törekvés is szerepet játszott, hogy az akkulturalódó és polgárosodó, a magyar nemzetnek keresztény honfitársaikkal egyenlő értékű tagjaivá válni óhajtó zsidóknak egy olyan önkép lehetőségét kínálja fel, amely révén átalakuló zsidó és kialakuló magyar identitásuk harmonikusan megférhetett egymással. Annyi azonban bizonyosan kijelenthető: a többségi társadalomba való integrációt prioritásnak tekintő, magyarként való el- és befogadásuk eljövételében hívó zsidók tudatosan aligha reszkíroztak olyan önmeghatározást, aligha definiálták közösségüket oly módon, amely ellentmondott a többségi társadalom róluk vallott meghatározásának.

Ez esetben viszont miként magyarázható, hogy a 19. század vége felé a neológ értelmiség a zsidóság definícióját kiszélesítve zsidó népről, zsidó fajról kezdett beszélni és írni? A keresztény magyar politikai és kulturális elit elvárásai kisebb kényszerítő erővel bírtak volna, mint azt általában gondoljuk? Avagy e népi és faji öndefiníciók a neológ zsidó értelmiség prioritásaiban beállt változásoknak voltak a tükrei? Az első megválaszolandó kérdés, egyben tanulmányom első részének tárgya az, vajon a keresztény magyar politikai és kulturális elit számára a zsidóság mely meghatározása vált megengedhetlenné, és melyek maradtak többé-kevésbé megengedhetőek? Más szóval: milyen ideológiai mozgástér maradt a zsidók számára? Megítélésem szerint e mozgástér a magyar elit diskurzusának önellentmondásai következtében valójában meglehetősen tágna bizonyult. Írásom második részében azt vizsgálom, hogy a neológ értelmiség ezt miként és mire használta fel.

3 Vö. Meyer, 1967.; Endelman, 1987. 225–246.; Berkovitz, 1989.; Sorkin, 1992. 3–16.; Meyer, 2001. 144–167.; Brenner, 2006.

Keresztény magyar elvárások

Ausztriától némileg eltérően, ám Németországhoz vagy Franciaországhoz hasonlóan, a magyarországi zsidók egyenjogúsításának a nemzeti önmeghatározás feladása képezte az előfeltételét.⁴ A reformkorban kialakuló politikai nemzet koncepciója szerint a magyar nemzetbe befogadást kérő zsidók, amiként a történelmi múlttal, államisággal rendelkező horvátok kivételével az ország más nem magyar ajkú népei, nem aspirálhattak nemzeti rangra. Amint 1839 nyarán Pest vármegye követi utasításában kijelentette, pártolja, hogy a zsidók is részesüljenek a polgári jogokban, „miután a Magyar Nemzet a Sidókat az ország nem külön Nemzetének, hanem tsak különböző Polgárainak isméri meg”.⁵

A liberális nacionalizmus, Magyarországnak Európában páratlan etnikai tarkaságából kifolyólag, szükségképpen elismerte, hogy a magyar nemzetben belül több nép, népfaj létezhet.⁶ De a zsidók is alkothattak népet? Igen is, meg nem is. Az 1840-es évek liberális politikusai és értelmiségi szereplői gyakran nevezték őket népnek, népfajnak. Közös származásukat, méltatott vagy – gyakrabban – lekicsinyelt kultúrájukat, hagyományaikat végül is nehezen lehetett letagadni. Ugyanakkor nem ismerték el őket *igazán* népnek – mivel nem rendelkeztek saját nyelvvel. Pontosabban: mivel a zsidókkal szemben felállított elsőrendű elvárás nyelvi magyarosodásuk volt, vagyis az ország népességének az 1840-es évek elején csupán mintegy 43%-át kitevő magyar etnikum arányszámának a növelése,⁷ népiségük elismerése nem járt együtt az ekképpen nem is igazi nyelvnek, hanem csupán „zsargonnak” deklarált jiddis legitim fennmaradásának az elismerésével. Ez magyarázza, hogy Fényes Elek 1847-ben a zsidókat egy olyan népfajként határozta meg, amely saját nyelv híján nem alkotott külön népet.⁸

Kossuth Lajosnak egy 1844-es írása szerint a zsidók annál is kevésbé alkothattak népet, mivel szemben a többi nemzetiséggel, népi különállásukat, kasztszerű elzárkózásukat teokratikus alapokon nyugvó, egybeforradásuk lehetőségét kizáró vallásuk „vallástanná szentelé”. Kossuth azt javasolta: a magyarországi zsidók „tartsanak egyetemes Synedrimumot”, vagyis az ókori, illetve Napóleon uralkodása alatt összehívott szanhedrin mintájára egy törvényhozó gyűlést, amelyen „alkalmas reformok által” eszközölnék, „hogy külön vallásfeleke-

4 Az osztrák és németországi zsidók helyzetének összehasonlítására: Schmidt, 1956. 28–47.; Rozenblit, 1992. 1–18. Franciaországra: Girard, 1976.; Hyman, 1998.

5 Idézi: Büchler, 1901. 429.

6 Varga, 1982. 40.

7 A százalékszám Magyarországnak Erdéllyel együtt, de Horvátország és a Határőrvidék nélkül vett részére értendő. Dobszay–Fónagy, 2003. 81.

8 Fényes a zsidókat először Magyarország „népfajai” közé sorolta, majd pár oldallal később kijelentette: mivel „csak üldözött vallásuk miatt váltak külön”, vagyis nem saját nyelvük eredményeképpen, így „különös népet sem tesznek”. Fényes, 1847. 25, 32.

zet lesznek, de megszűnnek lenni külön nép”.⁹ Nyilatkozata nyomán, amely kétségtelenül fokozta a zsidók egyenjogúsításával szemben az 1840-es években egyébként is egyre növekvő ellenállást, az emancipációt a liberálisok mind nagyobb többsége a zsidó vallás előzetes reformjától tette függővé,¹⁰ vagy legalábbis összekötötte a kettőt, mint a nemzetgyűlés utolsó, 1849. július 28-i ülésén egyhangúlag megszavazott, de a szabadságharc bukása miatt érvénybe nem lépett első emancipációs törvény, amely meghagyta a belügyminisztériumnak, hogy „a móses vallásúak papjaiból és népválasztottjaiból hívjon össze egy gyülekezetet, [...] hogy hitágazataikat nyilvánítsák s illetőleg reformálják”.¹¹

Az 1867 decemberében érvénybe lépett emancipációs törvény nem tartalmazott feltételt. Ugyanakkor „az ország izraelita lakosai[t] a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak” nyilvánító 1867. évi XVII. törvénycikk fogalmazása az emancipáció ideológiájának alapvetésén alapult, ezt fektette törvénybe.¹² A zsidók nem lehettek mások, mint izraeliták, nem képezhettek mást, mint vallásfelekezetet. Mivel nem alkotnak nemzetiséget, saját nyelvük sem lehetett. Ennél persze megint csak pontosabban úgy kéne fogalmazni: mivel a nemzetiségekkel körülvelt „magyarok”, vagyis magyar ajkúak számát növelni hivatott zsidók, akiknek magyarosodása, írta Csernátony Lajos 1882-ben, „az állami erősödés egyik jelentékeny tényezője gyanánt tekintendő”,¹³ nem képezhetek nemzetiséget, így nyelvük létezésének elismerése is ki volt zárva. A tény, hogy a zsidók ekkor még elsöprő többsége, de a dualizmus végéhez érve is jelentős része beszélt vagy értette a jiddist, a hatóságokat sajátos logikára kényszerítette. Amint az 1910-es népszámlálás végrehajtóinak írt útmutatás megjegyezte: mivel az anyanyelvi rubrikába „csak élőnyelv” írható be, ilyen módon pedig „a zsidó [értsd: jiddis] vagy héber nyelv nem mutatható ki”, azon zsidó vallású egyéneket, akik „e héberrel kevert, rontott német nyelvet” beszéltek, amely körülírás alatt úgyszintén a héber–arámi és a felnémet keveredéséből kialakult jiddis értendő, a német nyelvűek közé kellett sorolni. Magyarán a jiddisül beszélők holt nyelven beszéltek.¹⁴

A zsidóság hivatalos definíciója a dualizmus végéig változatlan maradt. Az ország izraelita lakosait csupán vallásuk kötötte össze, honfitársaiktól kizárólag felekezeti státuszukban különböztek. Amikor 1886 novemberében Szabolcsi Miksa átvette az *Egyenlőség* című, 1882-ben indult neológ hetilapot, amely vezetése alatt nemsokára a neológ közélet legbefolyásosabb orgánumává vált, az első általa szerkesztett számot Eötvös Károly, a tiszzaeszlári vérvád-

9 A zsidók egyenjogúsításáról vallott nézetét Kossuth Lajos Fábrián Gábornak a *Pesti Hírlap*ban megjelent cikkéhez fűzött szerkesztői megjegyzésében fejtette ki. Fábrián, 1844. 300.

10 Erre nézve lásd az alsótáblán 1844 szeptemberében kidolgozott, ám az uralkodó által válaszra sem méltatott törvényjavaslatot: Kovács, 1894. 121–126.

11 Törvényjavaslat a zsidókról, 1998. 264.

12 <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5318> (A letöltés ideje: 2016. március 31.)

13 Csernátony, 1882. Oldalszám nélkül.

14 A m. kir. központi statisztikai hivatal munkássága, 497.

per hírneves védőügyvédjének hozzá intézett levelével nyitotta. Eötvös helyeselte a lap törekvését, hogy a hazai zsidóság „legyen jó zsidó, de egyúttal jó magyar és jó hazafi”, ám egyben leszögezte, „a zsidóság csak egy vallási felekezet hazánkban s nem több és nem kevesebb”.¹⁵ Ami a zsidók magyarosodásának *mibenlétét*, illetve *mértékét* illeti, a politikai és kulturális elit nem bocsátkozott részletes kifejtésekbe, a homogenizáló nacionalizmus korában erre nem volt különösebb szükség. A liberális nacionalizmus – legalábbis elméletben – teljességgel legitimnek ismerte el a zsidók törekvését, hogy a magyar nemzetbe vallásuk fenntartása mellett olvadjanak be. Szemben Németországgal, a keresztény vallásra való áttérésük követelése politikailag inkorrektnek számított.¹⁶ A felekezeti különállás kivételével azonban az elvárás magától értetődően a magyarokkal való teljes azonosulás, másságuknak e vallási különbségen kívül lehetőleg minél teljesebb kiirtása volt. Egy, az Izraelita Iskola-alapról szóló 1880-as parlamenti vita felszólalásaiból szemelve: a zsidóknak magyarokká kellett válniuk „nyelvben”, „hazafias érzületben”, „míveltségben”, „szokásban”, „erkölcsben”, „gondolkodásban”, „érzelemben”.¹⁷ Az *Egyenlőség*hez egy korábbi levelét *A zsidók egy igaz barátja* aláírással beküldött cikk szerzője – a hetilap szavaival: „a nyilvános élet egyik kiváló férfja” – 1889-ben a következőképpen fogalmazott: „A zsidóknak mindent el kell követniök arra nézve, hogy külsőleg és belsőleg egyenlőek legyenek a többi magyarral. Vallásuk szerint lehetnek zsidók, a nélkül, hogy ez különös jelleget kölcsönözne nekik. Mint a hogy nem lehet megkülönböztetni, melyik a református, evangélikus, katolikus stb., magyar, ép oly kevésbé lehessen megkülönböztetni, hogy melyik a zsidó magyar. [...] Ismételve felhívjuk a zsidóság figyelmét arra, hogy saját érdekében óvakodva őrizkedjék minden különlegességtől és minden erejéből törekedjék oda, hogy az ország többi lakóitól semmiben, a legcsekélyebb külsőségben se különbözzék.”¹⁸

Elméletileg tehát a magyar liberális nacionalizmus a felekezeti különállás kivételével semmilyen zsidó különbözőséget nem tolerált.

A keresztény magyar diskurzus önellentmondásai

Ennyit az elméletről. Ezzel párhuzamosan ugyanezen liberális politikai elit tagjai rendszeresen használtak olyan kifejezéseket, fejtettek ki olyan nézeteiket, amelyek a hivatalos dogmának látványosan ellentmondtak. Tették ezt ráadásul oly módon, hogy az ellentmondásra kortársaik legtöbbször fel sem figyeltek. Egy 1874-es parlamenti beszédben Pulszky Ferenc a legnagyobb nyu-

15 Eötvös, 1886. 1.

16 Konrád, 2014. 72–104.

17 Zeller, 1894. 1053, 1076, 1096.

18 Újabb tanács. *Egyenlőség*, 1889. február 10. 8, 10.

galommal fejtegette, hogy szemben a nyelven alapuló magyar „nemzetiséggel”, a zsidó „nemzetiséget” a vallás és a „vér” határozta meg. Ebben Pulszky nem talált kivetnivalót, sőt a sajátos jellegét évezredekken keresztül fenntartó „zsidó nemzetiség” nagy tisztelőjének vallotta magát, minekután némileg önellentmondóan megdicsérte a zsidókat, amiért mindenhol, ahol találkozott velük, nevezetesen Angliában, Franciaországban, Németországban és Magyarországon, tökéletesen beolvadtak az uralkodó nemzetbe.¹⁹ Ez esetben az utána felszólaló képviselő, Zichy Antal rendreutasította Pulszkyt, amiért egy „új nemzetiséget” akart „octroyálni” az országra, emlékeztetvén őt, hogy eddigelé „hála Istennek, sohasem volt elismerve valamely zsidó nemzetiség, hanem csakis zsidó hitfelekezet”.²⁰ De senki nem szólt, amikor ugyanezen az ülésen Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter mintegy mellékesen megjegyezte, miszerint „az izraelita népességnél, mint minden régi népénél, a népfaj a vallással azonos”.²¹ Az ellenzéki padokból sem tiltakozott senki, amikor 1881-ben Tisza Kálmán miniszterelnök mintegy magától értetődően jelentette ki, hogy az izraeliták „képviselnek úgy fajt, mint a hogy képviselnek hitfelekezetet”.²² Azon sem ütközött meg senki, amikor két évvel később a képviselőházban Mocsáry Géza arról értekezett, megint csak minden értéktétel nélkül, hogy „a zsidóságnál faji, nemzetiségi, vallási jelleg egy közös, sajátzerű typossá consolidálódott, mely őt minden más néptől élesen megkülönbözteti”.²³

Miként magyarázható ez a kettős diskurzus, amely akkor is ellentmondásos, ha észben tartjuk, hogy az adott, jelentésükben is képlékeny kifejezéseket a kortársak nem használták feltétlenül tudatosan?

Ami a lehetséges magyarázatokat illeti, az első politikai. Túl a teljes hasonulásra való hangzatos felhívásokon, két dolog volt, amit a keresztény politikai elit feltétlenül elvárt a zsidóktól: hogy nyelvben magyarosodjanak el, amilyen gyorsan csak tudnak, ezzel növelvén a magyar ajkú lakosság arányát, és hogy támogassák a magyar állameszmét. Az előbbi elvárásnak a zsidóság zömében, az utóbbinak maradéktalanul eleget tett. Míg a zsidók tömeges nyelvi akkulturációja csak az 1860-as években vette kezdetét, 1880 és 1910 között a magukat magyar anyanyelvűnek valló zsidó vallásúak aránya 56%-ról 77%-ra, a fővárosban 59%-ról 90%-ra emelkedett.²⁴ Az ortodox zsidók magya-

19 *Képviselőházi napló, 1872–1875.* XI. 239–240.

20 Uo. 244.

21 Uo. 231.

22 *Képviselőházi napló, 1878–1881.* XVII. 276.

23 *Képviselőházi napló, 1881–1884.* IX. 168.

24 Zeke, 1990. 190. A zsidók nyelvi magyarosodása terén mutatkozó növekedés valójában e számoknál is nagyobb mértékű volt. Bereg, Ung, Szilágy, Ugocsa, Csík és Maros-Torda megyékben ugyanis „a rontott német nyelvet [értsd: jiddist] beszélő, de többnyire magyarul is tudó zsidók közül 1880-ban, az anyanyelv első felvétele alkalmából a *kelleténél többet* írtak be magyar anyanyelvűnek, míg a későbbi népszámlálások ebben a tekintetben nagyobb körültekintéssel jártak el”. *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása*, 91. (Kiemelés – K. M.)

rosodása, különösen az ország északkeleti megyéiben, lassabbnak mutatkozott ugyan, de az ortodox sajtó rendszeresen hangoztatta a hithű zsidóság hazafiságát és a magyarság érdekeit védő szerepét a nemzetiségi vidékeken, ahol, amint írta a *Zsidó Híradó* szerkesztője 1892-ben, „a zsidóság képezi az egyedüli hazafias és megbízható elemet”.²⁵ Minden egyéb másodlagos volt. Amikor 1885-ben a zsidó vallású bevándorlókról beszélő Tisza Kálmánt egy antiszemita képviselő „nem a vallás!” felkiáltással félbeszakította, a közbeszólást láthatóan szőrszálhasogatásnak tekintő miniszterelnök zavartalanul folytatta: „Hát faj, a mint tetszik.”²⁶

A második magyarázat az, hogy függetlenül az emancipáció ideológiájától, a politikai és kulturális elit, amint az egész magyar társadalom, erősen hajlott arra, hogy a zsidókat többnek tekintse, mint csupán felekezetnek, különösen mindaddig, illetve mindazon régiókban, amíg, illetve ahol a zsidóság nyelvi, ruházati, szokásbeli különbözősége nyilvánvaló maradt. E másság megnevezése az emancipációs dogmának óhatatlanul ellentmondó kifejezések használatához vezetett. A *Magyar birodalom nemzetiségeit* bemutató, 1867-ben megjelent könyvében Fényes Elek a zsidókat nem vette fel a nemzetiségek közé, mivel „saját élő nyelvvel nem bírnak”. Ez azonban nem gátolta meg abban, hogy pár oldallal később „népfaj”-uk tulajdonságait ecsetelje.²⁷ Az Akadémia kiadásában *Magyarország ethnographiája* címmel 1876-ban megjelent, a történeti etnológia első hazai munkájaként számon tartott művében Hunfalvy Pál úgyszintén hangsúlyozta, hogy a zsidók nem alkotnak külön „nemzetiséget”, minekután a magyarok, németek, szlávok, románok, cigányok és örmények mellett a zsidó népnek is szentelt egy fejezetet.²⁸ A századfordulóra a zsidók nagy többségének akkulturációja végbement, de a részben haszid ultraortodoxia bástyáját képező Máramaros megyében lényegében alig kezdődött el.²⁹ Valószínűleg ez magyarázza, hogy a megyéről 1900-ban megjelent monográfia szerzője, a kormánypárti képviselő Nyegre László a zsidókat minden magyarázat nélkül egyenesen a „nemzetiségek” közé sorolta, bár „nép”-nek is aposztrofálta őket.³⁰

A zsidók fajként való megnevezése részben szintén a zsidók vallási meghatározását szétfeszítő percepcióból fakadt. „Nép”, „népfaj”, „faj”: e terminusokat a kortársak még a századforduló idején is gyakran szinonimaként hasz-

25 Viador [Weisz Dániel], 1892. 1–2. Lásd még: Viador [Weisz Dániel], 1893. 1–2.

26 *Képviselelőházi napló*, 1884–1887. VI. 390.

27 Fényes, 1867. 17, 30.

28 Hunfalvy, 1876. 419, 518–527.

29 Míg 1910-ben a Bereg, Ung és Ugocsa megyei zsidók többsége már a magyart vallotta anyanyelvének, a máramarosi zsidóknak csak 17%-a mondta magát magyar ajkúnak. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy a magyar „anyanyelvűek” aránya még itt is magasabb volt a zsidók, mint a teljes népesség körében, vagyis a magyar ajkú zsidók aránya nem csupán azért maradt oly csekély, mert ez a megye volt az ultraortodoxia fészke, hanem részben egyszerűen azért, mert a magyar anyanyelvűek aránya a teljes népességen belül is itt volt a legalacsonyabb. A kérdésről bővebben: Konrád, 2013. 107–108.

30 Nyegre, 1900. 8, 11–12.

nálták. A „faj” nem feltétlenül jelentett többet és mást, mint etnikum, gyakran még ennyit se, hiszen „magyar faj” alatt számos szerző, így Beksics Gusztáv vagy Ifj. Ábrányi Kornél csupán a népszámlálások alkalmával magukat magyar anyanyelvűnek deklarálókat értette.³¹ Amikor a keresztények, és pláne a liberálisok zsidó fajról beszéltek, legtöbbször nem valamiféle immutábilis biológiai determinizmusra utaltak, hanem egyszerűen a zsidókat a vallásukon túl egymáshoz fűző kötelékekre. Minden bizonnyal így érthette a kifejezést Baross Gábor kereskedelmi miniszter is, amikor 1892-ben az őt Győr országgyűlési képviselője minőségében üdvözlő helyi izraelita hitközségi delegációja előtt kijelentette: „Mélyen tiszteltem vallásukat, bámulom és szeretem fajukat.”³²

Emellett nem vitás, hogy amint másutt Európában a 19. század második felében, a faji eszme és nyelvezet Magyarországon is a tudományos és közdiskurzus részévé vált, ami úgyszintén a zsidók faji megjelöléséhez vezetett. *Hazánk és népe* című 1889-ben kiadott könyvében Keleti Károly a saját nyelvvel megítélése szerint sem rendelkező zsidókat az emancipációs dogmának megfelelően kizárta a nemzetiségek köréből, az álláspontot viszont, mely szerint csupán vallási közösséget alkotnak, határozottan elvetette, hiszen, amint írta, „a hitfelekezeten kívül, vagyis inkább ennek befolyása alatt és következtében külön, még pedig egyik legtisztábban fenntartott faj (race) az izraelita”. A kifejezés Keletinél nem bírt semmilyen negatív konnotációval, a zsidók „faji” tulajdonságairól dicsőítően szolt.³³

A politikai elvek és a társadalmi-kulturális percepciók között feszülő ellentmondások eredményeképpen a politikai és kulturális elit diskurzusa tehát többszólamú maradt. A zsidó önmeghatározásnak legalább egy lehetséges változatát, a nemzeti meghatározást teljességgel illegitimnek nyilvánította, de ezenkívül meglehetősen tág teret hagyott az önértelmezésnek.

Neológ zsidó önmeghatározások

A keresztény magyar liberális diskurzushoz hasonlóan a neológ zsidó értelmiségé úgyszintén több szálon futott. Ez utóbbi réteg esetében a diskurzus önellentmondásai azon kettős vággyal magyarázhatók, hogy megfeleljenek a külső elvárásoknak, illetve megerősítsék hitsorsosaik zsidó önértetét.

1841-ben a pesti és óbudai zsidó közösség panaszt nyújtott be Pest megyének, amiért a *Világ* című lap egyik cikke „a’ zsidó nemzetnek közvéleménybeli lesúlyesztését kívánta eszközölni”. Végzését az újságcikket egyébként elítélő vármegye azzal a kijelentéssel kezdte: a rendek „a’ zsidókat valamint akkor, midőn azok polgári jogokbani részesíttetését indítványoztatták követeik által a’ közelebbi országgyűlésen, úgy most is nem külön nemzetnek, hanem

31 Beksics, 1881.; Beksics, 1892.; Beksics, 1899.; Beksics, 1903.; Ifj. Ábrányi, 1898.

32 Idézi: Kemény, 1930. 91.

33 Keleti, 1889. 400–402.

külön, eddigi csak türelmezett vallású felekezetnek kívánják tekinteni”.³⁴ A „kívánják” nyilvánvalóan eufemizmusként értendő, és nem kétséges: az 1840-es években az emancipációért küzdő rabbik és zsidó értelmiségiek nyilvánosság előtt tett önmeghatározásai elsősorban politikai megfontolásból fakadtak. Külső elvárások vagy vádak szülte reakciók voltak, a zsidók emancipációja ellenében felhozott érvek megcáfolására törekvő politikai válaszok. Az adott helyzetben ez egyfelől a zsidó nemzet, illetve nemzetiség létének, valamint a jiddisnek mint valódi nyelvnek a tagadását jelentette, másfelől a zsidó messiásvárás átértelmezését, a tiszta egyistenhit univerzális hirdetésére absztrahálását, illetve a zsidóság kizárólag vallásfelekezeti mivoltának és a magyar nemzetbe való integrációs képességének a hangoztatását.³⁵ Válaszképpen egy röpiratra, amelynek szerzője úgy vélte, hogy a magukat külön nemzetnek tekintő, a Kánaán földjére őket visszavezető messiásra sóvárgó, így Magyarországot „valódi honuknak” tekinteni és a keresztényekkel „egy nemzeté” olvadni képtelen zsidókat nem lehet emancipálni,³⁶ Löw Lipót az általa szerkesztett *Ben Chananja*, az első magyarországi zsidó folyóirat 1844-ben megjelent egyetlen számában kiemelte: „Szószólóik útján a zsidók százszor kijelentették és elismélték, hogy nem alkotnak nemzetet, hanem vallási közösséget, és hogy felolvadnak azon nemzetek nemzetiségében, amelynek kebelében élnek.”³⁷ Kossuth Lajos cikkére írt válaszában a magyarországi reformzsidóság legnagyobb formátumú, ekkor Nagykanizsán szolgáló rabbija kifejtette: a zsidókat csupán „hason eredetükre nézve” lehetett népnek nevezni, ami ellen nem lehetett kifogás. De politikai értelemben a hontalan, nyelvtelen, saját polgári törvényekkel nem rendelkező zsidók nem alkottak se nemzetet, se nemzetiséget, sőt saját népdalaik, táncaik, öltözetük híján valójában még csak népiséget sem.³⁸

A neoabszolutizmus idején a sajtója révén immár külön réteggént körvonalazható neológ értelmiség írásai továbbra is elsősorban politikai célokat, vagyis az emancipációt szolgálták. Amikor 1861-ben egy sátoraljaújhelyi főlelemi iskola tanítója a *Magyar Izraelita* című hetilapban óvatlanul a zsidó „ön-nemzetiség” fenntartását szorgalmazta, a hivatalos álláspontra emlékeztető szerkesztői kommentár nem maradt el: „Nem áll, a zsidó nem nemzet, csak felekezet!”³⁹ A hangsúly azonban ebben az időszakban már nem annyira a zsidó nemzet – továbbra is előforduló – tagadására helyeződött, mint inkább annak az ismétlésére, hogy a zsidók nem képeznek *nemzetiséget*, így nem is

34 Vidéki levéltárcza. Zsámbék. *Pesti Hírlap*, 1841. május 1. 288.

35 Schwab, 1840. 17–19.; Löw [sic!], 1844a. 505–506.; Jogfi, 1845. 289–290.; Schwab, 1846. 10–12.; Diósy, 1848. 86–88.; Hartmán, 1848. 33.; A honi izraeliták belügyeit kezelő választmány körlevele, 1998. 62–64.

36 J. G., 1843. 10, 12.

37 Löw, 1898. 358. Az első szám után megszűnt lapját Löw Lipót 1858-ban újraindította, a folyóirat új folyama 1867-ig jelent meg.

38 Löw [sic!], 1844b. 375.

39 Stern, 1861. 53.

lépnek fel nemzetiségi igényekkel.⁴⁰ „Mi izraeliták voltunk az elsők, sőt egyetlenek”, írta 1861-ben Mezei Mór, a zsidók magyarosodásáért és az emancipációért küzdő, a *Magyar Izraelita* című lapot létrehozó Izraelita Magyar Egylet titkára, „kik feltétlenül hozzá csatlakoztunk a magyar nemzethez, kik nehéz viszonyai között nem alkalmatlankodtunk neki nemzetiségi, szabadalmi igényekkel”. Az üzenet annál is inkább egyértelműnek mondható, hogy cikkét Mezei azzal zárta: a zsidók ekképpen joggal várhatták, hogy a magyar nemzet, amelynek „nemzetiségi tekintetben” tagjai kívánnak lenni, kebelébe fogadja őket, vagyis megadja nekik az emancipációt.⁴¹ Mint ismeretes, az 1861-es országgyűlésnek erre végül nem jutott ideje.⁴²

Ami a zsidó népiséget illeti, a nézetek megoszlottak. Páran vállalták, így Hirschler Ignác, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, aki Kern Jakab nagykereskedőről, a Pesti Lloyd-Társulat igazgatójáról 1865 novemberében tartott emlékbeszédében helyeslőleg állította: bár Kern „erősen hitte, hogy a magyarhoni zsidó nemzetiségre, nyelvre nézve nem lehet más – mint magyar”, a zsidókat nemcsak hitfelekezetnek, de „népfaj”-nak is tekintette, sőt meggyőződése volt, hogy „fajszármazásunk emlékeiből feláldoznunk egy hajszálnyit sem szabad”.⁴³ Mások azonban a zsidók népi mivoltát is explicite tagadták, így Mezei Mór,⁴⁴ vagy a megadandó egyenjogúsítás eredményeképpen e népi jelleg óhatatlan elsorvadását prognosztizálták. Amint írta a *Magyar Izraelita* 1862-ben: „A zsidók mindenütt, hol a nemzet egyenjogú tagjaivá fölvétettek, önkényt lemondván az úgynevezett zsidó néposztály jelleméről, tökéletesen egybeolvadtak a politikai nemzettel.”⁴⁵ Az üzenet a zsidóság vallásra redukált definíciójának hirdetése maradt. Az egyébként ismeretlen Rózsahegy-i Jakabnak a *Magyar Izraelita* hasábjain 1861-ben megjelent verse összegzésében: „Zsidó vagyok vallásomra / Ám magyar szülött hazámra.”⁴⁶ A neológ értelmiséget ebben az időszakban a zsidók politikai jövője még jobban foglalkoztatta, mint jövőbeni zsidó identitásuk. Tekintve, hogy a zsidók tömeges akkulturációja és szekularizációja csak ekkor vette kezdetét, ez nem meglepő.

A dualizmus korában a felekezetiiségre korlátozódó zsidóság neológ dogmája változatlan maradt. A neológ zsidók zsinagógái, avagy parlamenti beszédekben, röpirataikban, a zsidó és nem zsidó sajtótermékekben rendre ismételték: a zsidóság csupán vallás, amelynek hívei, a sem külön nemzetet, sem nemzetiséget nem alkotó zsidó hitű magyarok egyedül abban különböztek keresztény honfitársaiktól, hogy a Mindenhatót más templomban imádták. A tételt a neológ értelmiség különösen azokban az időszakokban bizonygatta, amikor

40 Rokonstein, 1860. 10–11.; Löw, 1861. 4.; Rokonyi, 1861. 17–20.; Egy hitrokon, 1867. 8.

41 (Fmt.) [Mezei Mór], 1861. 247.

42 Goldberger, 1930. 200–213.

43 Hirschler, 1866. 26.

44 „Mi nem vagyunk néposztály, hanem hitfelekezet s másnak tekintetni soha nem is akartunk.” Mezei M., 1861. Oldalszám nélkül.

45 B. M., 1862. 279.

46 Rózsahegy-i, 1861. 26.

ennek politikai szükségét látta, vagyis a tiszzaeszlári vérvád idején, majd – és még inkább – az 1890-es évek közepén. Ezekben az években a zsidó vallás recepciója szülte lelkesedés, illetve egyfelől a hivatalos programjában nem, de diskurzusában annál inkább antiszemita katolikus Néppárt, másfelől a politikai cionizmus megjelenése által keltett aggodalom a neológ értelmiséget a zsidóság politikailag korrekt öndefiníciójának lázas ismétlésére sarkallta.⁴⁷ Az emancipációs dogma ekkorra egy végső érveléssel egészült ki: a zsidók magyarrá válása immár bevégeztetett. Mivel a templomon kívül a zsidók mint olyanok nem is léteztek, bírálatra sem adhattak okot – és cionistákká sem válhattak, hiszen a magyar nemzethez tartozás érzete identitásuk visszafordíthatatlan, lényegi elemévé vált. „A magyar nemzettestbe teljesen beolvadt magyar Izraél”, írta 1896-ban Blau Lajos, az Országos Rabbiképző Intézet tanára és a *Magyar-Zsidó Szemle* című tudományos folyóirat szerkesztője, „magyar lett, mint bármely más felekezet, és nem óhajt más lenni, mint vallástestület. Nem is lehet egyéb, mert nyelvében és gondolkodásában teljesen magyar.”⁴⁸ Más a neológ zsidók hivatalosan nem mondhattak. És nem is taníthattak. A Pesti Izraelita Hitközség 1909-ben új hittankönyvet adott ki az elemi iskolák első osztálya számára. A „bevezető fogalmak”-ból idézek: „Mi magyarok vagyunk, Magyarország a mi édes hazánk, magyar a mi anyanyelvünk. [...] Az emberek a jó Istent nem egyformán imádják. Ki mint imádja a jó Istent, olyan vallású. A magyarok is többféle vallásúak. A mi vallásunk [az] izraelita, vagy más szóval [a] zsidó vallás; mi azért izraelita, vagyis zsidó vallású magyarok vagyunk.”⁴⁹

Alternatív neológ zsidó öndefiníciók

Az 1890-es évektől azonban, mint említettem, a neológ értelmiség a hivatalos dogma meg nem szűnő hirdetése mellett mind gyakrabban bocsátkozott attól eltérő és annak ellentmondó eszmefuttatásokba. Az újdonság nem annyira a zsidókra elméletileg nem vonatkoztatható meghatározásokban rejtett, hiszen ilyenek a magyarosodást és integrációt egyébként szorgalmazó zsidók által írt tengernyi beszédben, újságcikkekben és röpiratokban hébe-hóba a korszak egészében akadtak, hanem e definícióknak a neológia fősodorához tartozó szerzők általi tudatos, programatikus használatában. Az alternatív önmeghatározásokat az akkultúrált zsidó polgárságnak a vallásától és közösségétől való megítélésük szerint rohamos és drámai elidegenedése váltotta ki, amely a neológ értelmiséget olyan fogalmak használatára serkentette, amelyek potenciálisan megerősíthették e polgárság zsidó öntudatát. E réteg előrehaladott szekulari-

47 Lásd például Palágyi L., 1893. 1.; Herzog, 1893. 21–22.; Pollák, 1895. 4.; Zsidó nemzetiség. *Egyenlőség*, 1897. május 23., melléklet, 2–3.; Seress, 1897. 4–5.; [Blau,] 1897. 290. Rosenberg Gyula szabadelvű párti képviselő felszólalása: *Képviselőházi napló, 1896–1901*. XIV. 98.

48 [Blau,] 1896. 194.

49 Kondor, 1909. 7–8.

zációjából kifolyólag ez óhatatlanul a vallási szférán túllépő, az emancipációs dogmával elvileg inkompatibilis, ugyanakkor különösebb politikai rizikó nélkül alkalmazható nyelvezet használatához vezetett.

A zsidóság jelentéstartalma kibővítésének megvolt a határa. A zsidók nemzeti, nemzetiségi mivoltát a neológ értelmiség továbbra is tagadta. Idáig nem mehetett el, és nem is akart. Zsidó nemzetéről csak azért beszélt, hogy hevesen tagadja létezését, különösen a cionizmus magyarországi megjelenése után.⁵⁰ (Sznifikáns egyébként, hogy a zsidóságot természetsszerűleg nemzetként felfogó magyar cionisták sem győzték hangsúlyozni, miszerint a zsidók Magyarországon nem tápláltak nemzetiségi aspirációt, nem követeltek nemzetiségi jogokat.)⁵¹ A zsidóság múltjának értelmezése terén azonban már látványos elmozdulás történt. Amint írta 1898-ban *A Jövő* című, Weiszburg Gyula, a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára szerkesztésében megjelenő és a neológ rabbik fiatal nemzedékét tömörítő hetilap egyik szerzője: „Bármint erőlködnek is modern theologusok, kik a bibliát és a régi intézményeket a mai kor szája íze szerint akarják értelmezni és igazolttá tenni, hogy a régi Izrael mindenben vallási törekvéseket követett volna, ez – merem kimondani – tévedés. A dolog majdnem fordítva áll. Százával idézhetném a szentírási helyeket, melyekből kiviláglik, hogy maga a vallás is a nemzeti célnak szolgálatában állott.”⁵²

Noha az etnikai önmeghatározás terén a neológ értelmiség már nagyobb mozgástérrel rendelkezett, ez sem volt problémamentes. Hogy az emancipációs dogmával az etnikai öndefiníció nem volt igazán kompatibilis, ennek legnyilvánvalóbb jele a zsidók népi jellegének egyes szerzőknél fellelhető kitartó tagadása, így Blau Lajosnál, aki 1890-ben egyenesen úgy vélte, „Izrael már szétszórása, állami élete megszűnése előtt sem képezett népet a szó szokásos értelmében, hanem erkölcsi közösséget – felekezetet”.⁵³ Az eltolódás ugyanakkor e téren is egyértelmű, és pedig a zsidóság tudatos, a közös származás kényszerű elismerésén túlmenő etnicizálása irányában. Beszédeikben egyes neológ rabbik nagyobb hangsúlyt fektettek a zsidó *nép* reményük szerint inspiráló történetére. „Bizonyára tanultál már és még többet fogsz tanulni népünk dicső történetéből”, jelentette ki 1898-ban Adler Illés óbudai rabbi Goldberger Sándor bar micváján, majd így folytatta: „Ha igaz az, hogy azon nép, amely múltját elfeledte, megtagadja, az a jövőről is lemondott, az első sorban a zsidóságról áll. Bármennyire kötelességünk is a jelennek és a jellel él-nünk; bármennyire kötelességünk is a jelen hasznos törekvéseihez csatlakoz-nunk, azért múltunkkal szakítanunk nem szabad. [...] Nézz az ősapákra, te-

50 Lásd például Szabolcsi, 1898. 12. A cionizmus korai magyar zsidó fogadtatásáról lásd Schweitzer, 1994. 42–55.

51 A Magyarországi Cionista Szervezet 1903-ban Pozsonyban elfogadott programjának második pontja leszögezte: „A magyar cionisták nem akarnak politikai nemzetiségként szerepelni s nem akarnak Magyarországon nemzetiségi politikát űzni.” Reichenhal, é. n. [1903] 3.

52 – s – r., 1898. 8.

53 Blau, 1890. 17.

kints föl Mózesre, aki a Sinai lángfödte ormáról hitet hozott az emberiségnek; nézd az oroszlánlelkű Makkabeusokat, ama maroknyi csapatot, mely a virágzó hatalmat legyűri; nézzed Dávid királyt, a kinek istendicsőítő dal zeng az ajkán, amelyeket minden vallás templomában énekelnek; lásd Selomoht, a bölcs királyt, akinek nevét viseled. Avagy nézzed a hűségese Mordechajt és a népét mentő Esztert. [...] Azt sűgja, azt veri benned az őrzet: mindezek zsidók voltak és én is zsidó vagyok és büszke vagyok, hogy zsidó vagyok. Ó gyerme- kem, bízvást teheted. Valld magad büszkén zsidónak!”⁵⁴

A múlt emlékei mellé társult a jelen. A neológ felekezeti sajtó „zsidó nép- lélekről” kezdett írni,⁵⁵ immáron nem egyszerűen a zsidók, a zsidó vallás hí- veit, hanem kifejezetten a zsidó nép erényeit ecsetelte, különleges hajlamát a jótékonyásra és főleg kimagasló teljesítményét a kultúra területén. E motívu- mok apologetikus célzata nyilvánvaló,⁵⁶ és az sem kétséges, hogy a zsidóság kulturális öröksége jelentőségének bizonygatása a polgárság zsidó önérteté- nek táplálása érdekében kifejtett diskurzusnak már az 1880-as években hang- súlyos elemét képezte. A nóvum abban rejlett, hogy a vallástól szétválasztha- tatlan jótékonyosság, illetve kulturális örökség dicsőítése mellé a zsidó *nép* fi- lantropikus hajlama, illetve a zsidók mint jelenkori – és a világi kultúra terén a jövőben is nagy tettekre hivatott – kultúrnép magasztalása társult. A *Pester Lloyd* parlamenti rovatának vezetése mellett a zsidó lapokban is rendszeresen publikáló Sturm Albertnál a jótékonyosság 1891-ben immár „a zsidó nép legsa- játosabb erénye”-ként jelent meg.⁵⁷ „A zsidónép”, jelentette ki a költő Palágyi Lajos 1889-ben, „a világ első kultúrnépe s így az abból való származást restell- ni nem csak nemtelen, hanem ostoba is. A zsidóság bízvást odaállíthatja ma- gát más népek mintaképeül”.⁵⁸ Míg az *Egyenlőség* egy névtelen szerzője 1895- ben azt fejtegette, miszerint „népünk igazában semmi másban nem fejtette ki annyira és oly eklatánsan tehetségét és jelességét, mint a tudomány terén”,⁵⁹ a zsidó népiséget korábban még a zsidó állam fennállása idején is tagadó Blau Lajos a zsidóságban minden koron átívelő „közös vonásokat” kutatva 1910- ben immár azt hangsúlyozta, „a zsidó nép mindenhol és mindenha kultúrára törekedett”.⁶⁰ A népiség hangsúlyozása paradox módon a valláshoz, egy im- máron a népiséggel szimbiotikus egységet alkotóként bemutatott valláshoz való visszatérítés célját is szolgálta. Egy 1912-es templomi beszédében a pécsi rabbi Perls Ármin a következő kérdést szegezte híveinek: „Mi az, a mi a zsidót azzá teszi, a mi: zsidóvá?” A válasza: „A zsidóság [...] egészen különálló va-

54 Adler, é. n. [1898] 4–5.

55 Gergely, 1899. 2.; Strausz, 1899. 3.; Richtmann, 1905. 8.

56 A jótékonyosság tematikájának apologetikus felhasználásáról lásd Konrád, 2001. 257–285. A kultúrához való zsidó hozzájárulás gondolatának szerepéről a modern zsidó eszmetörté- netben: *The Jewish Contribution to Civilization*, 2008.

57 Sturm, 1891. 1.

58 Palágyi L., 1889. 8.

59 Rabbi Bloch Mózes egy volt tanítványa, 1895. 1.

60 Blau, 1910. 15.

lami, aminek sem párja, sem példája, sem utánczata nincsen. [...] A vér, a származás, a történeti tudat egymaga nem teszi, az isteneszme, a hitvallás közösége egymaga szintén nem teszi, de csak a kettőnek benső, meleg, eleven, összhangzatos egybeolvadása egységes egészé, az teszi a zsidóságot.”⁶¹ Talán mondani sem kell, mennyire elképzelhetetlen lett volna, hogy Kossuth Lajosnak válaszolva Löw Lipót effélét írjon.

A népiséggel átítatott vallási identitás kiszélesítése mellett egyes szerzők immár egy kifejezetten szekuláris értelemben vett zsidó etnicitást méltattak, ennek fenntartása mellett érveltek. Az 1911-ben megjelent *Magyar Zsidó Almanach*-ban közölt cikkében Alexander Bernát a kultúrához való zsidó hozzájárulás integrációs érvét óvatosan, de egyértelműen disszimilációs érvre fordította át. „Mi a nép és népkarakter? Mi tulajdonképpen az, mi a zsidóság legnagyobb ereje”, tette fel a kérdést a filozófus, amelyet rögvest meg is válaszolt: „a szellemessége, az intellektualitása, az értelme”. A „zsidó szellem” fennmaradása, sőt fejlesztése nem csupán a zsidók, de az egész emberiség érdekében állt. „Nem mondom, hogy elkülönülünk attól a néptől, melynek körében lakunk, ellenkezőleg, olvadjunk vele össze szellemileg s lelkileg”, javasolta Alexander, de „az etnikai egybeolvadást”, amelyet egyébként is „délibábnak” tartott, ekképpen nem lehetett kívánatosnak tekinteni. „Mi úgy, amint vagyunk, nagy hasznot hozunk.”⁶²

A neológ értelmiség törekvése, hogy megszilárdítsa a szekularizált polgárság zsidó önértékét, a fajiság fogalmának felhasználásához is elvezette, mégpedig a fogalomnak az etnikumon túlmenő, esszencialista értelmében. Mivel ellenkező előjellel ezt tette a zsidóellenesnek e korban általánosságban nem mondható fajtudományból építkező áltudományos faji antiszemitizmus is,⁶³ több szerző tagadta a zsidó faj létezését, a tiszta fajok létezését, a fajilag egyöntetű nemzetek létezését,⁶⁴ illetve rámutatott az antiszemiták kezében mindennél veszélyesebb fegyvert jelentő faji elméletnek a zsidók számára potenciálisan végzetes implikációira.⁶⁵ Ennek ellenére az 1890-es évektől mind többen írtak a zsidók faji kvalitásairól.⁶⁶ A faji gondolatnak a zsidók számára legveszélyesebb eleme, a benne rejlő esszencializmus ugyanis egyben ellenállhatatlanul kecsegtetőnek is bizonyult. Az elsődleges célközönség, vagyis a vallásától és közösségétől vélten leginkább elidegenedett művelt középsz-

61 Perls, é. n. [1912] 21, 23.

62 Alexander, 1911. 187–189.

63 A korabeli fajtudományról, illetve – nagyrészt cionista – zsidó művelőiről lásd Mosse, 1978. 77–93.; *Jews & Race*, 2011.

64 M. S., 1883. 2–4.; Salgó 1896. 7–8.; Lázár, 1897. 4–5.; Pató [Mezei Sándor], 1907. 1–2.; Peisner, 1907. 273–278.; Mezei E., 1909. 1–3.

65 Kóbor, 1900. 1–2.; [Blau,] 1903. 1–5.; Stein, 1911. 276–307.; Fajkongresszus. *Magyar-Zsidó Szemle*, 28. (1911) 241–242.

66 Haber, 1895. 6.; Bánóczi, 1899. 6.; Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat közgyűlése. *Magyar-Zsidó Szemle*, 20. (1903) 119.; Kószegi, 1905. 2–3.; Bernstein, 1906. 83.; Fleischmann, 1914. 1–2.

tály érdeklődésének és elkötelezettségének a megerősítése, illetve felkeltése egyfelől a zsidóság kulturális jelentőségének a magasztalásával tűnt elsősorban elérhetőnek, másfelől és leghatékonyabban a zsidóság lényegi, vagyis megkérdőjelezhetetlen kiválóságának a hirdetésével. A kettő összekapcsolására a faji nyelvezet kapóra jött.⁶⁷

Csábító erejéről mi sem tanúskodik jobban, mint hogy olyan szerzőknél is megjelent, akik a faji elméleteket egyébként határozottan elítélték. Míg egy 1891 márciusában megjelent cikkében Palágyi Menyhért, a neves filozófus és irodalomtörténész vehemensen kikelt a zsidók iránti gyűlöletet a „race fogalmával” szentesítő, „egész modern babonává” kinőtt áltudományos faji fogalom ellen,⁶⁸ fél évvel később egy másik, úgyszintén az *Egyenlőségben* közölt írásában már maga is ennek oltárán áldozott: „Nincsen faj, melyben erősebb művelődési ösztön lenne, mint a zsidóban. Hogy történt, hogy nem, elég az hozzá, hogy a művelődési vágy átment a zsidó vérbe és hatalmas faji szenvedéllyel fejlődött. Mint ahogy vérünkben van a nemi ösztön, úgy vérünkben van a műveltségnek, tudásnak szomjúhozása. Más fajokban a kultúrhajlam gyakran csak valamelyes beléoltott váagnak tűnhetik föl, de a zsidónál elementáris szenvedély, mely lényének gyökeréből tör elő. [...] A művelődési ösztön a zsidónak immár nem csak ránevelt, hanem szorosán vérbeli tulajdonsága.”⁶⁹ Húsz évvel később a már említett Weiszbürg Gyula az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület előtt *A zsidó faj kultúrértéke* címmel tartott előadásában úgy vélte, a zsidógyűlölet oka a féltékenység: az antiszemitákat „dühbe hozza a tapasztalat, hogy a szellemi élet megnyilatkozásainak óriási területén lépten-nyomon a zsidó génus alkotásaival kell találkozniuk”. És valóban: „Az egész kultúra, talán a legfiatalabb hajtástól, a tudománytól eltekintve, annyira telítve van régi zsidó elemekkel, hogy ha azokat a kultúra organizmusától kiválasztanák, csak roncs, csak torz maradna.” A Pesti Izraelita Hitközség főtítkárának konklúziója: „Hölgyeim és Uraim! A faji gőg megvetendő, a faji büszkeség csak termékenyítő. Nagynak, óriásinak hisszük fajunk jelentőségét a kultúrára a múltban és igen nagy várakozásokat fűzünk hozzá a jövőre.”⁷⁰ Végül megjegyezném: a magasztalás olykor a zsidók általános faji magasabbrendűsége hirdetéséhez vezetett. Amint írta az *Egyenlőség* egyik szerzője 1902-ben: „A zsidó, az ő háromezer évesnél idősebb kultúrájával: e kultúra előöröklésével kétségtelenül fölötte áll minden más fajnak.”⁷¹

67 A faji gondolat és nyelvezet átvétele és felhasználása nem korlátozódott a magyar zsidókra. A kérdéstről lásd Efron, 1994.; Hart, 2000.; Endelman, 2004. 52–92.; Leff, 2005. 7–28.; Weiss, 2006. 49–68.; *Jews & Race*, 2011.

68 Palágyi M., 1891a. 3.

69 Palágyi M., 1891b. 4.

70 Weiszbürg, 1912. 9–10, 15.

71 Br. J., 1902. 3.

Konklúzió

A magyar liberális nacionalizmus kettős diskurzusa a neológ értelmiség számára is lehetővé tette, hogy a zsidóságról a hivatalos meghatározás mellett olvasóinak, illetve hallgatóságának más, ezzel ellentétes definíciókat kínáljon fel. A neológ értelmiség élt a lehetőséggel. Önmeghatározásai részben a korszak végéig politikai célokat szolgáltak, politikai elvárások és veszélyek szülte reakciók maradtak. Az 1890-es évektől azonban mindinkább belső útkereséséből fakadtak, törekvéséből, hogy megerősítse az akkulturált és szekularizált középosztály kötődését *akármi iránt, ami zsidó*. Ha belegondolunk, hogy mindezt egy olyan periódusban tette, amikor a mind intoleránsabb magyar nacionalizmus az 1868-as nemzetiségi törvényben még hangsúlyozott kulturális önállóságot is immár elfogadhatatlannak ítélte, úgy egyértelműen kiviláglik: a neológ értelmiséget ekkorra a modern zsidók identitása már jobban foglalkoztatta, mintsem azon, magyarként való el- és befogadása, amelyet az 1890-es évek első felében már bekövetkezni látott, majd amelynek eljövételében az 1900-as évek elejétől már egyre kevésbé hitt. Hogy erőfeszítései sikerrel jártak-e, illetve, és még általánosabban, hogy a modern zsidó identitás válságáról vallott nézetei helytállóak voltak-e, ez, mint mondani szokás, már egy másik történet.

Irodalom

- A honi izraeliták belügyeit kezelő választmány körlevele
1998 A honi izraeliták belügyeit kezelő választmány körlevele. (1848.) In: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*. 2. kiadás. Szerk.: Zsoldos Jenő. Bp., 1998.
- A m. kir. központi statisztikai hivatal munkássága
1911 *A m. kir. központi statisztikai hivatal munkássága*. Bp., 1911. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 36.)
- A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása*
1909 *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Tizedik rész. *Végeredmények összefoglalása*. Bp., 1909. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 27.)
- Adler
1898 Adler Illés: *Bármicvó beszéd*. Bp., é. n. [1898]
- Alexander
1911 Alexander Bernát: Zsidó problémák. In: *Magyar Zsidó Almanach. I. évfolyam*. 1911. Szerk.: Patai József. Bp., 1911. 185–189.
- B. M.
1862 B. M.: Mi a zsidó az államban? In: *Magyar Izraelita*, 1862. augusztus 22. 278–279.
- Br. J.
1902 Br. J.: A zsidóság és a társadalom. In: *Egyenlőség*, 1902. augusztus 3. 2–3.
- Bánóczi
1899 Bánóczi József: *Az Országos Izr. Tanítóképző-Intézet értesítője a XLI. és XLII. tanévről. 1897/8 és 1898/9*. Bp., 1899.

Beksics

1881 Beksics Gusztáv: *A democratia Magyarországon*. Bp., 1881.

1892 Beksics Gusztáv: *A dualismus. Története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink*. Bp., 1892.

1899 Beksics Gusztáv: *A magyar politika új alapjai. Kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal*. Bp., 1899.

1903 Beksics Gusztáv: *Közjogunk és nemzeti törekvésünk*. Bp., 1903.

Berkovitz

1989 Berkovitz, Jay R.: *The Shaping of Jewish Identity in Nineteenth Century France*. Detroit, 1989.

Bernstein

1906 Bernstein Béla: Az egyetemes vallásoktatási tanterv. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 23. (1906) 77–91.

Blau

1890 Blau Lajos: *Izraél kiválasztása*. Bp., 1890.

1896 [Blau Lajos]: Ezer év. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 13. (1896) 193–196.

1897 [Blau Lajos:] A czionizmus. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 14. (1897) 289–292.

1903 [Blau Lajos:] Faj és nemzet a történelem világításában. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 20. (1903) 1–5.

1910 Blau Lajos: Reflexiók és korszépek a zsidó történetből. In: *Cultur-Almanach 1910*. Szerk.: Hevesi Simon. Bp., 1910. 13–30.

Brenner

2006 Brenner, Michael: *Propheten des Vergangenen. Jüdische Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 2006.

Büchler

1901 Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig*. Bp., 1901. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai XIV.)

Csernátony

1882 Csernátony [Lajos]: Zsidóinkhoz III. In: *Nemzet*, 1882. szeptember 20. Oldalszám nélkül.

Diósy

1848 Diósy Márton: A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egyesület. In: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre. Első évfolyam*. Pest, 1848, 81–93.

Dobszay-Fónagy

2003 Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk.: Gergely András. Bp., 2003. 57–124.

Efron

1994 Efron, John M.: *Defenders of the Race: Jewish Doctors and Race Science in Fin-de-Siècle Europe*. New Haven – London, 1994.

Egy hitrokon

1867 Egy hitrokon: *A zsidók reformációja*. Pest, 1867.

Endelman

1987 Endelman, Todd M.: The Englishness of Jewish Modernity in England. In: *Toward Modernity: The European Jewish Model*. Ed. Jacob Katz. New Brunswick – Oxford, 1987. 225–246.

2004 Endelman, Todd M.: Anglo-Jewish Scientists and the Science of Race. In: *Jewish Social Studies* 11. (2004) 1.: 52–92.

Eötvös

1886 Eötvös Károly: Nyílt levél Szabolcsi Miksa úrhoz. In: *Egyenlőség*, 1886. november 28. 1.

Fábián

1844 Fábián Gábor: Zsidó-emancipáció. In: *Pesti Hírlap*, 1844. május 5. 299–300.

Fényes

1847 Fényes Elek: *Magyarország leírása I.* Pest, 1847.

1867 Fényes Elek: *A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint.* Pest, 1867.

Fleischmann

1914 Fleischmann Sándor: Fiaim, csak énekeljete! In: *Egyenlőség*, 1914. január 11. 1–2.

(Fmt.) [Mezei Mór]

1861 (Fmt.) [Mezei Mór]: Hazafiasságunk tűzpróbája. In: *Magyar Izraelita*, 1861. július 26. 247.

Gergely

1899 Gergely István: Dreyfus, a zsidó Faust. In: *Egyenlőség*, 1899. augusztus 6. 1–2.

Girard

1976 Girard, Patrick: *Les Juifs de France de 1789 à 1860. De l'émancipation à l'égalité.* Paris, 1976.

Goldberger

1930 Goldberger Izidor: Adalékok a magyar zsidók történetéhez. Az emancipáció az 1861-iki országgyűlésen. In: *Évkönyv. 1930.* Szerk.: Szemere Samu. Bp., 1930. 200–213.

Gutachten

1842 Gutachten des Ober-Rabbiners Herrn Chorin. In: *Rabbinische Gutachten über die Verträglichkeit der freien Forschung mit dem Rabbineramt.* Breslau, 1842, 16–37.

Hart

2000 Hart, Mitchell B.: *Social Science and the Politics of Modern Jewish Identity.* Stanford, 2000.

Haber

1895 Haber Samu: Tanév elején. In: *Egyenlőség*, 1895. szeptember 6. 6.

Hartmán

1848 Hartmán Lipót: *Magyar zsidó, vagy: zsidó magyar?* Pécs, 1848.

Herzog

1893 Herzog Emil: *A zsidók álláspontja a kötelező polgári házasság tárgyában.* Bp., 1893.

Hirschler

1866 Hirschler Ignác: *Emlékezés néhai Kern Jakab felett.* Pest, 1866.

Hunfalvy

1876 Hunfalvy Pál: *Magyarország ethnographiája.* Bp., 1876.

Hyman

1998 Hyman, Paula E.: *The Jews of Modern France.* Berkeley – Los Angeles – London, 1998.

Ifj. Ábrányi

1898 Ifj. Ábrányi Kornél: *Nemzeti ideál*. Bp., 1898.

J. G.

1843 J. G.: *Némelly Igénytelen Nézetek, vallásilag véve, A' magyarhoni zsidók' meghonosítása' s a' magyar nemzetteli egybeolvadása ügyében*. Kőszeg, 1843.

Jews & Race

2011 *Jews & Race: Writings on Identity & Difference, 1880–1940*. Ed.: Mitchell B. Hart. Waltham, Mass., 2011.

Jogfi

1845 Jogfi: Mozaiták ügyében. *Pesti Hírlap*, 1845. május 2. 289–290.

Keleti

1889 Keleti Károly: *Hazánk és népe. A közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából*. Bp., 1889.

Kemény

1930 Kemény József: *Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Győr, 1930.

Képviselőházi napló

1874 *Képviselőházi napló, 1872–1875*. XI. Buda, 1874.

1881 *Képviselőházi napló, 1878–1881*. XVII. Bp., 1881.

1883 *Képviselőházi napló, 1881–1884*. IX. Bp., 1883.

1885 *Képviselőházi napló, 1884–1887*. VI. Bp., 1885.

1898 *Képviselőházi napló, 1896–1901*. XIV. Bp., 1898.

Kóbor

1900 Kóbor Tamás: Czigányok és zsidók. In: *Egyenlőség*, 1900. október 28. 1–2.

Kondor

1909 Kondor Ignác: *Képes héber olvasókönyv. Az elemi iskolák I. osztálya számára*. Bp., 1909.

Konrád

2001 Konrád Miklós: Zsidó jótékonyosság és asszimiláció a századfordulón. In: *Történelmi Szemle*, 43. (2001) 3–4: 257–285.

2013 Konrád Miklós: Az Államhatalom és a régió más népességeinek viszonya a zsidósághoz. In: *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Szerk.: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel. Bp., 2013. 106–125.

2014 Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Bp., 2014.

Kovács

1894 Kovács Ferencz: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. 6. Bp., 1894.

Kőszegi

1905 Kőszegi Armand: A XX-ik évszázad humanizmusa. In: *Szombati Újság*, 1905. december 29. 2–3.

Lázár

1897 Lázár Béla: Faj és vallás. In: *Egyenlőség*, 1897. január 17. 4–5.

Leff

2005 Leff, Lisa: Self-Definition and Self-Defense: Jewish Racial Identity in Nineteenth-Century France. *Jewish History* 19. (2005) 1: 7–28.

Löw

1844a Löw [sic!] Leopold: Még néhány szó „a’ zsidók’ erkölcstelensége” ’s a’ zsidók’ polgárosítása fölött. In: *Pesti Hírlap*, 1844. július 25. 505–506.

1844b Löw [sic!] Leopold: Nyílt levél a’ zsidó-emancipatio ügyében. In: *Pesti Hírlap*, 1844. június 2. 375–376.

1861 Löw Lipót: A magyar nemzetiség és a zsidók. In: Löw Lipót: *Történelmi és vallástudományi értekezések*. Szeged, 1861. 1–44.

1898 Löw, Leopold: Zur Emancipationsfrage. (1844) In: Löw, Leopold: *Gesammelte Schriften*. 4. Hrsg. v. Löw, Immanuel. Szegedin, 1898. 353–369.

M. S.

1883 M. S.: Zsidó magyarok. In: *Egyenlőség*, 1883. december 16. 2–4.

Meyer

1967 Meyer, Michael A.: *The Origins of the Modern Jew: Jewish Identity and European Culture in Germany, 1749–1824*. Detroit, 1967.

2001 Meyer, Michael A.: German Political Pressure and Jewish Religious Response in the Nineteenth Century. In: Meyer, Michael A.: *Judaism within Modernity: Essays on Jewish History and Religion*. Detroit, 2001, 144–167.

Mezei E.

1909 Mezei Ernő: Faj, nemzet vagy vallás I. In: *Egyenlőség*, 1909. február 21., melléklet, 1–3.

Mezei M.

1861 Mezei Mór: A határozati javaslat és a zsidó kérdés. In: *Magyar Izraelita*, 1861. július 19., rendkívüli melléklet. Oldalszám nélkül.

Mosse

1978 Mosse, George L.: *Toward the Final Solution: A History of European Racism*. New York, 1978.

Nyegre

1900 Nyegre László: *Máramaros megye*. Bp., 1900.

Palágyi L.

1889 Palágyi Lajos: Zsidók a társaságban. In: *Egyenlőség*, 1889. november 17. 7–8.

1893 Palágyi Lajos: A zsidó nemzet. In: *Egyenlőség*, 1893. március 3., melléklet, 1.

Palágyi M.

1891a Palágyi Menyhért: A „race”. In: *Egyenlőség*, 1891. március 20. 3.

1891b Palágyi Menyhért: A zsidó nő a közművelődésben. In: *Egyenlőség*, 1891. október 2., ünnepi melléklet, 4–5.

Pató [Mezei Sándor]

1907 Pató Pál [Mezei Sándor]: Fajmagyarság. In: *Egyenlőség*, 1907. május 12., melléklet, 1–2.

Peisner

1907 Peisner Ignác: A zsidó nép faji jellege. In: *Évkönyv. 1907*. Szerk.: Bánóczi József. Bp., 1907. 273–278.

Perls

1912 Perls Ármin: Nemzet és felekezet. Sabuóti beszéd. In: Perls Ármin: *Szónoklatok IV*. Pécs, é. n. [1912] 19–25.

Pollák

1895 Pollák Miksa: Izraelita ultramontanizmus. In: *Pesti Hírlap*, 1895. október 30. 3–4.

Rabbi Bloch Mózes egy volt tanítványa

1895 Rabbi Bloch Mózes egy volt tanítványa: A szellem apotheózisa. In: *Egyenlőség*, 1895. február 15. 1–2.

Reichenthal

1903 Reichenthal Adolf: *A cionizmus Magyarországon*. Nagyszombat, é. n. [1903]

Richtmann

1905 Richtmann Mózes: Egy remekmű műhelyéből. In: *Egyenlőség*, 1905. október 22. 8–10.

Rokonstein

1860 Rokonstein Lipót: *A magyar izraelita 1860-ik évben*. Pest, 1860.

Rokonyi

1861 Rokonyi: Összeolvadásunk kellékei. In: *Magyar Izraelita*, 1861. január 17. 17–20.

Rozenblit

1992 Rozenblit, Marsha L.: The Jews of Germany and Austria: A Comparative Perspective. In: *Austrians and Jews in the Twentieth Century: From Franz Joseph to Waldheim*. Ed. Robert S. Wistrich. New York, 1992. 1–18.

Rózsahegyi

1861 Rózsahegyi Jakab: Magyar zsidó. In: *Magyar Izraelita*, 1861. január 24. 26.

– s – r.

1898 – s – r.: Mit tanítsunk? In: *A Jövő*, 1898. április 22. 8–9.

Salgó

1896 Salgó Ernő: A faj kérdése. In: *Egyenlőség*, 1896. március 27., ünnepi melléklet, 7–8.

Schmidt

1956 Schmidt, H. D.: The Terms of Emancipation 1781–1812: The Public Debate in Germany and its Effect on the Mentality and Ideas of German Jewry. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 1. (1956) 28–47.

Schwab

1840 Schwab Arszlán: *A zsidók. Fölvilágosító értekezés a' Gasparich Kilit úrtól, nyárelő 7 di-kén a' Csarnokban közölt haszonnevű cikk visszaigazításául*. Magyarul közölte és előszóval 's jegyzetekkel bővítette Bloch Moritz. Buda, 1840.

1846 Schwab Arszlán: *Emlékeztetés a' vallásban nyert oktatásra. Az iskolából kilépő izraelita ifjúságnak ajándék gyanánt*. Buda, 1846.

Schweitzer

1994 Schweitzer Gábor: Mért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak? A politikai cionizmus kezdetei és a magyarországi zsidó közvélemény. In: *Budapesti Negyed*, 2. (1994) 2: 42–55.

Seress

1897 Seress László: Asszimiláció. In: *Egyenlőség*, 1897. július 4. 4–5.

Silber

1987 Silber, Michael: The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary. In: *Toward Modernity: The European Jewish Model*. Ed.: Jacob Katz. New Brunswick – Oxford, 1987. 107–157.

Sorkin

1992 Sorkin, David: Jews, the Enlightenment and Religious Toleration: Some reflections. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 37. (1992) 3–16.

Stein

1911 Stein Lajos: A fajprobléma és a zsidóság. In: *Évkönyv. 1911.* Szerk.: Bánóczi József. Bp., 1911.

Stern

1861 Stern Mór: Iskola-ügy. In: *Magyar Izraelita*, 1861. február 14. 53–54. (Szerkesztői megjegyzés.)

Strausz

1899 Strausz Adolf: Kaufmann Dávid emlékezete. In: *Egyenlőség*, 1899. október 22. 2–3.

Sturm

1891 Sturm Albert: A pesti Chevra-Kadisa. In: *Egyenlőség*, 1891. december 4. 1–2.

Szabolcsi

1898 Szabolcsi Miksa: Igazolásul. In: *Egyenlőség*, 1898. január 16. 12–13.

The Jewish Contribution to Civilization

2008 *The Jewish Contribution to Civilization: Reassessing an Idea.* Eds.: Jeremy Cohen – Richard I. Cohen. Oxford, 2008.

Törvényjavaslat a zsidókról.

1998 Törvényjavaslat a zsidókról. (1849.) In: *1848–1849 a magyar zsidóság életében.* Szerk.: Zsoldos Jenő. Bp., 1998. 262–264.

Varga

1982 Varga János: *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején.* Bp., 1982.

Viador [Weisz Dániel]

1892 Viador [Weisz Dániel]: A zsidó iskolák. In: *Zsidó Híradó*, 1892. július 28. 1–2.

1893 Viador [Weisz Dániel]: In: Kiközösítve. *Zsidó Híradó*, 1893. március 2. 1–2.

Weiss

2006 Weiss, Yfaat: Identity and Essentialism: Race, Racism, and the Jews at the Fin de Siècle. In: *German History from the Margins.* Eds.: Neil Gregor–Nils Roemer – Mark Roseman. Bloomington–Indianapolis, 2006, 49–68.

Weiszburg

1912 Weiszburg Gyula: A zsidó faj kultúrártéke. In: *Cultur-Almanach II. 1911–12.* Szerk.: Hevesi Simon. Bp., 1912. 6–15.

Zeke

1990 Zeke Gyula: Statisztikai mellékletek. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében I.* Szerk.: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál. Bp., 1990. 185–199.

Zeller

1894 Zeller Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847–1894.* 2. Bp., 1894.

